17

PRIČANJA O GUBITKU: FRAGMENTI IZ BANIJSKE SVAKODNEVICE

DOI: 10.17234/SEC.37.17
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 20. 6. 2025.
Prihvaćeno: 26. 9. 2025.

NINA ČOLOVIĆ
Institut za etnologiju i folkloristiku /
Institute of Ethnology and Folklore Research
Šubićeva 42,
HR–10000 Zagreb, Hrvatska / Croatia
nina@ief.hr
orcid.org/0000-0002-4115-8643

JELENA MARKOVIĆ
Institut za etnologiju i folkloristiku /
Institute of Ethnology and Folklore Research
Šubićeva 42,
HR–10000 Zagreb, Hrvatska / Croatia
jelena@ief.hr
orcid.org/0000-0002-7436-6190

Ovaj rad nalazi se u otvorenom pristupu i može se distribuirati u skladu s odredbama licencije CC BY-NC-ND 4.0 HR.

Rad se bavi načinima pripovijedanja o (traumatskim) gubitcima na Baniji, uzrokovanim poviješću sukoba i nasilja, prirodnom katastrofom (potres 2020. godine) te političkom devastacijom, ekonomskom i socijalnom deprivacijom. Rad se fokusira na pričanja o gubitku koja tvore slojevitu teksturu u kojoj se intimno, političko i povijesno prepliću. Pomnim kolaborativnim slušanjem prikupljene građe s fokusom na narativne mikrostrukture, nastoji se otvoriti prostor za ono što je potisnuto, prešućeno ili razlomljeno u jeziku, te time i slabije čujno u širem društvenom kontekstu. Rad nastoji rasvijetliti kolektivne i individualne strategije suočavanja s gubitkom u složenim afektivnim i društvenim kontekstima svakodnevice.

Ključne riječi: *(traumatski) gubitak, svakodnevica, Banija, pričanja o gubitku, etnografija, kolaborativno slušanje, rat, potres*

UVOD

Nakon potresa 2020. godine zapušteno i devastirano područje Banije ušlo je u medijski i akademski fokus, uz intenzivno bilježenje, riječju i slikom, reakcija ljudi na vlastite gubitke i sudbine. Time je potaknut interes i za ono što je prethodilo potresu – ratna stradanja, izbjeglištvo i povratak, državni nemar za poslijeratnu obnovu i političko manevriranje administrativnim i zakonskim preprekama. Potres je nanovo doveo do

afektivnoga (re)definiranja kolektivnih spona, solidarnosti i povjerenja u interetničkim i interkulturnim sredinama. Gubitke generirane potresom i ratom više nije bilo moguće razdvojiti, niti u percepciji ljudi koji su ih doživljavali niti u načinu kako im se pristupalo izvana. Iako slojeviti i raznorodni, akumulirani su i upisani u svaki aspekt svakodnevnice.

Cilj je ovoga rada analizirati načine na koje se pripovijeda o gubitcima uzrokovanim ratom i potresom na području Gline i okolice. Istraživanje se temelji na etnografskoj građi prikupljenoj u rujnu 2021. i travnju 2024. U ovom radu istražile smo pričanja o gubitku, koje razumijemo kao dio mreže posredovanih i neposredovanih sjećanja, znanja i pričanja, koje Bošković-Stulli naziva pričanjima o životu.[1] Naša je istraživačka pozornost usmjerena na komunikacijske i narativne mikrostrukture, načine na koje dinamika pripovjednoga konteksta oblikuje izgovoreno i neizgovoreno, da bismo doprinijele obuhvatnijem i jasnijem razumijevanju toga što sugovornici na Baniji shvaćaju kao gubitak i kako ga komuniciraju govorom i šutnjom. Analitičku pozornost posvećujemo načinima na koje društvene okolnosti i pripovjedni konteksti generiraju mogućnosti i ograničenja za oblikovanje priče o gubitku.

Želimo pokazati da je gubitak (individualni i kolektivni) "umrvljen" na različita, ponekad i neočekivana mjesta u usmenom pripovijedanju, što se katkada postiže praksama šutnje (koje mogu biti posljedicom poricanja, potiskivanja ili disocijacije), a katkada kroz idealizaciju, romantizaciju i napose nostalgičnu priču.[2] Da bismo istražile organizaciju i distribuciju pričanja o gubitku u svakodnevnoj komunikaciji, nastojale smo stvoriti (meta)metodološki okvir koji bi omogućio *čujnost gubitka* u narativnim strukturama u kojima on nije jasno naznačen ili narativno obuhvaćen. U kontekstu terenskih istraživanja, stvarale smo pripovjedne kontekste koji se približavaju svakodnevnim jezičnim i pripovjednim aktivnostima, a u interpretaciji smo se potom služile etnografijom pomnoga, kolaborativnoga slušanja, o kojoj će biti riječi kasnije.

---

[1] Koncept se koristi sukladno radu Maje Bošković-Stulli (1984). Ona je u folkloristici etablirala žanr pričanja o životu kao usmeni oblik, kao dio usmene povijesti i kao žanr usmene proze, a definirala ga je kao pričanje "zbiljskih zgoda iz života", kao pričanje "koje iz razgovora izrašćuje u više ili manje uobličenu priču o vlastitim uspomenama ili takvim koje je doživio tkogod iz uže okolice, o doživljajima bližih predaka, s kojima je još postojao izravan ili blisko posredovan kontakt" (ibid.:317; vidi i 330).

[2] Nostalgija nije samo osobna emocija nego prodire duboko u društvene odnose. Osim toga, paradoks nostalgije je u tome što ona igra na osjećaje nedostatka ili odsutnosti, ali funkcionira i kao sublimacija tih osjećaja u analeptičnu postojanost i stabilnost. Za Susan Stewart problem je s nostalgijom taj što je ona "čežnja za čežnjom" (Stewart 2003:23), što se utopijska potraga za ponovnim sjedinjenjem s prošlošću javlja, iako je prošlost neminovno nepovratna. Nostalgija, dakle, nastoji popuniti procjep između dvaju potencijalno kontradiktornih uvjerenja, a to su da je življeno iskustvo stvarnije od posredovanog iskustva i ideje da življeno iskustvo posredovano pričom može osigurati utješan osjećaj transcendentnosti i završenosti (ibid.:23).

O GUBITKU

Veena Das u knjizi *Life and Words: Violence and the Descent into the Ordinary* (Das 2007) smatra da se posljedice nasilja, a tom analogijom i gubitaka generiranih ratom i razornim potresom, koji je nanovo ogolio i aktualizirao posljedice rata na istraživanom banijskom području, ne zadržavaju samo u sjećanju, svjedočenju ili javnome prepoznavanju nego prodiru u najsitnije aspekte svakodnevnoga života. Taj proces naziva "spuštanje u obično" (engl. *descent into ordinary*), kroz koji često neizgovorene traume i gubitci postaju dio svakodnevice (ibid.:7). Spuštanje u obično nije pasivno, nego produktivno u oblikovanju novoga načina življenja u svijetu koji je trajno obilježen neugodnim, često traumatskim prekidom. Na taj način posljedice nataloženih gubitaka postaju dio (banijske) svakodnevice jer spuštanje u obično nije razrješenje događaja, već način njegova neprestanoga naseljavanja (usp. ibid.). Traumatski događaji nisu "zatvoreni" u vremenu, nego se prelijevaju u domestificirane prostore, geste i rutine. Time se omogućava nastavak života i grade se temelji za novi način postojanja, koji se oblikuje i odsutnošću, čekanjem, brigom, podnošenjem, a koji nose otisak onoga što je izgubljeno (usp. ibid.:53). Ili, drugim riječima, "život [se vraća] ne nekim velikim gestama u području transcendentalnoga, nego kroz spuštanje u običnost" (ibid.:7). Ova teorija pomiče analitički fokus s dramatičnih događaja na mehanizme otpornosti u održavanju svakodnevice, gdje gubitak postaje vidljiviji u tkivu svakodnevnoga života i svakodnevnih naracija nego u npr. svjedočanstvu ili arhivu. Spuštanje u obično pokazuje da traumatski gubitak nije nešto što ostavljamo iza sebe, nego je nešto s čime se nastavlja živjeti u katkada radikalno izmijenjenoj svakodnevici. Banijska svakodnevica mahom je obilježena čekanjem i neizvjesnošću, ali i potragom za načinima da se nešto poduzme i da se život "normalizira" unatoč teškim iskustvima i brojnim gubitcima.

U knjizi *Gubitak, tugovanje, podrška* Lidija Arambašić (2005) razlikuje traumatski gubitak od drugih vrsta gubitaka po nekoliko karakteristika. Traumatski gubitci obilježeni su i producirani nasiljem, kako nasiljem koje nanose ljudi jedni drugima ili sebi samima (npr. u slučaju ubojstva ili samoubojstva) tako i prirodnim katastrofama, kao što su poplave ili potresi (ibid.:40). Druga je ključna karakteristika traumatskoga gubitka to što će pogoditi samo neke ljude u određenim okolnostima (ovdje ratom ili potresom), stoga Arambašić kaže: "Budući da se [traumatski gubitci] po definiciji ne događaju svim ljudima, u tugujućima vrlo često izazivaju osjećaj nepravde, izdvojenosti i manje vrijednosti jer im usporedba s ljudima oko sebe često pokazuje kako su 'baš oni imali strašan peh da im se dogodi takvo što'" (ibid.). U našem je radu posebna pozornost pridana gubitcima rata i potresa, što su, prema Arambašić, mahom traumatski gubitci (ibid.).

U svojem eseju "Mourning and Melancholia" iz 1917. Sigmund Freud (1957)

nužnim smatra razlikovanje žalovanja i melankolije. Žalovanje je proces u kojem se gubitak priznaje, emocionalno proživljava i naposljetku otpusti, dok je u melankoliji gubitak integriran u ego. "U žalovanju osiromašen i prazan postaje svijet; u melankoliji to postaje sam ego" (ibid.:246). Za Freuda je žalovanje povlačenje libida s izgubljenoga objekta ili ideala, koje se ne odvija odjednom, nego postupno (i nelinearno). Nasuprot tomu, melankolija je, po njegovu mišljenju, patološka jer predstavlja stanje žalovanja koje ne završava, budući da subjekt nije sposoban "otpustiti" izgubljeni objekt.

U uvodniku zbornika *Loss: The Politics of Mourning,* David L. Eng i David Kazanjian (2003b) iznose tezu da gubitak ne treba promatrati isključivo kao nešto što treba odžalovati, prevladati ili zaboraviti. Umjesto toga, oni sugeriraju da gubitak (osobni, kolektivni, povijesni) može biti produktivno mjesto za političko, etičko i estetsko promišljanje. Oni tvrde da zadržavanje odnosa prema gubitku može imati ključnu ulogu u političkoj imaginaciji, kao i da gubitak nosi potencijal da se razvije u neku drugu vrstu naracije i, samim time, drugu vrstu stvarnosti (usp. Eng i Kazanjian 2003a:3). "Iako Freud obično prikazuje melankoliju kao patološku važnije je istražiti to psihičko stanje kao depatologiziranu strukturu osjećaja. Iz te perspektive, melankolija se može shvatiti kao temelj naših svakodnevnih konflikata i borbi [...]" (Eng i Han 2003:344). Iako se melankolija nerijetko promatra kroz prizmu individualnih gubitaka i patnje, njih zanimaju grupne identifikacije proizašle iz tih fenomena (ibid.).

Judith Butler u knjizi *Precarious Life* (2004) smatra da gubitak drugih – bilo osoba, mjesta ili zajednice – nije nešto što nas privremeno pogađa i što će se s vremenom nadomjestiti, uspostavljajući novi poredak stvari, već razotkriva samu strukturu naše subjektivnosti. Prema njezinu mišljenju, ono što jesmo oblikuje se kroz odnose koje imamo s drugima; te veze nisu dodatak našem identitetu, nego njegova osnova. Za Butler, gubitak razotkriva da subjektivnost nije zatvoren i autonoman entitet, već je uvjetovana odnosima s drugima i neposrednom okolinom. Također ističe da ono što izgubimo u drugome nije lako imenovati, jer se ne odnosi ni isključivo na nas ni na drugu osobu, nego na samu relaciju koja nas definira i povezuje (ibid.:22).

Ono što ostaje ne mora nužno predstavljati teret, već može biti izvor otpora, pamćenja i nade. Umjesto da se promatra kao patološka pojava, melankolija se može razumjeti kao oblik suspendirane temporalnosti, u kojoj prošlost nije tek napuštena, nego opstaje u sadašnjosti (usp. Eng i Kazanjian 2003a:3). Riječ je o prekrajanju svakodnevice koja će moći ponijeti i integrirati izgubljeno, kroz često prešućene, ali postojane "poremećaje" svakodnevice. Na tom tragu, Cathy Caruth (1996) smatra da se trauma pojavljuje kao ključni pojam za promišljanje odnosa prema povijesti – osobito tamo gdje izravno razumijevanje izostaje. Po njezinu mišljenju, susret s traumom, bilo kroz iskustvo ili pokušaj da se ona shvati, razotkriva kako povijest više ne možemo

razumjeti kao linearnu, transparentnu i referencijalnu priču (ibid.:11). Umjesto toga, trauma otvara mogućnost za drugačije poimanje povijesti – one koja ne proizlazi iz neposrednoga iskustva, nego upravo iz pukotina u razumijevanju. Za Caruth, ponovno promišljanje načina na koji referenciramo prošlost ne znači "odbacivanje povijesti", već njezino ponovno pozicioniranje: "omogućavanje da se povijest uopće pojavi upravo tamo gdje je ne možemo odmah shvatiti" (ibid.). Ovim pristupom otvara se teorijski okvir koji omogućuje promišljanje gubitka kao polazišta za stvaranje novih oblika pripadanja, sjećanja, političke angažiranosti i kreativnosti.

Prateći gdje trauma i gubitak izbijaju u građi prikupljenoj u istraživanju na banijskom području i mapirajući pukotine na koje ukazuju, težile smo sagledati kako se marginalizirani i potisnuti govor naših sugovornika opire ucrtanim preprekama i regulatornim mehanizmima. On teži transformirati postojeći red u jeziku kreativnošću govorne prakse kako bi se jezik rastvorio za razumijevanje traume. Zato se za traumu i za (traumatski) gubitak može reći da: "događaj možemo shvatiti, doživjeti smislenim kada ga doživimo usklađenim s postojećim viđenjem sebe i svijeta u kojem živimo ili pošto viđenje sebe i svijeta izmijenimo tako da budu u skladu s tumačenjem gubitka" (Davis i dr. 2000, prema Arambašić 2005).

O PRISTUPU, METODOLOGIJI I GRAĐI

Različite znanstvene discipline, kao što su historiografija, etnologija i folkloristika, ontološki i generički različito razumiju i tumače etnografski susret. Iz folklorističke perspektive, važno je načelno razlikovanje pripovijedanja i kazivanja o nekom iskustvu, što u praksi nisu jasno odvojive diskurzivne prakse. Riječ je o svojevrsnoj metodološko-teorijskoj svijesti usmjerenoj na način na koji se o nečemu pripovijeda, a ne nužno na to o čemu se pripovijeda. U skladu s tim nastojanjem, tijekom terenskih susreta izbjegavale smo "iznuđivanje" priča o (traumatskom) gubitku, koje su rezervirane za intimne i sigurne kontekste.[3] Radije smo kreirale istraživačke situacije u kojima se sugovornicima omogućuje da prvenstveno tragaju za reimaginacijom ili transformacijom svoje svakodnevnice, odmičući ih od pozicije svjedoka onoga što se dogodilo unutar "iznuđenoga" govora o gubitku.

Građa na kojoj se temelji pokušaj lociranja i interpretacije jezika gubitka prikupljena je u dva navrata. U rujnu 2021. godine razgovore sa žiteljima Gline i okolice vodile su Una Bauer i Jelena Marković, a u travnju 2024. godine Nina Čolović i Jelena Marković.

[3] Više o autobiografskom iznuđivanju vidi Velčić 1991:31.

Ukupno je riječ o četirima pojedinačnim susretima s pet sugovornika. U metodološkom smislu, važno je da su razgovore vodile istraživačice s različitim iskustvima, stilovima vođenja razgovora, epistemološkim pretpostavkama i habitusima. U razgovorima se svjesno izbjegavalo podržavanje kazivanja kao znanstvenoga konstrukta[4] koji umrtvljuje zakonitosti svakodnevnih interakcija i u kojima odnosi moći pogoduju etnografskom i biografskom iznuđivanju. Takvim se postupkom nastojalo reducirati predmnijevanje privilegirane pozicije istraživača i kreirati kontekst svakodnevnih govornih i pripovjednih aktivnosti, u kojima se što ravnomjernije nastoji distribuirati pravo na priču i pričanje.

Tijekom etnografskih susreta, nastojale smo izbjeći kontekst pogodan za oblikovanje životnih povijesti jer svrha istraživanja nije bila izgradnja takozvanih biografskih modela.[5] Izbjegavale smo i kontekste pogodne za oblikovanje životnih priča u kojima se život konstruira izvana. *Konstrukcija izvana* odnosi se na (istraživačevu) usredotočenost na proces kohezije životne priče kao cjeline kroz dulje vremensko razdoblje, čije se diskontinuirane, fragmentirane i dinamične jedinice manifestiraju u različitim kontekstima, u koautorstvu s različitim sugovornicima.[6] Umjesto toga, nastojale smo zahvatiti sadašnji

[4] Renata Jambrešić Kirin temeljito propituje "razlikovanje pripovijedanja i kazivanja o životu ne kao u praksi jasno odvojivih diskurzivnih strategija, već kao glavnih tendencija kojima streme metodološko-teorijski različito usmjereni tumači u svojoj interpretaciji, ali i pripovjedači u različitoj govornoj situaciji" (Jambrešić 1994:124).

[5] Koncept životne povijesti Mirna Velčić naziva "povijest o životu" (npr. Velčić 1990:107) i, slično Hermannu Bausingeru (1988), smatra da su termin "'prokrijumčarili' […] u akademsku prozu ponajprije antropolozi i folkloristi, a kasnije i sociolozi. Riječ je uglavnom o usmenim kazivanjima koja se pripovijedaju u svrhu istraživanja tzv. biografskih modela" (ibid.). Bausinger je uočio da epistemološka promjena dolazi iz toga što životna povijest kao analitička kategorija označava, a to sigurno nisu granice života, rođenje i smrt. Život je konstrukcija, smatra Bausinger, i životna povijest je konstrukcija jer pojedinci u pravilu nikad ne konstruiraju život kao cjelinu, kao povijest s početkom i krajem. Život kao povijest je konstrukt, i to prije izvana nego iznutra – "biografija je […] 'prirodniji' žanr nego autobiografija" (Bausinger 1988:481). Životne povijesti prepoznaju jedino drugi jer one nisu samoinicirajuća ili samoaktualizirajuća izvješća. Elliot Oring životnu povijest vidi prije svega kao etnološki žanr koji u pravilu ima istraživački impetus, ideološku pozadinu protkanu očekivanjima akademske zajednice (Oring 1988:181–187).

[6] Životna se priča može razumjeti kao neki neki gotovo imaginaran, pojedincu neosviješten repertoar priča (usp. npr. Linde 1993). Ono što razlikuje koncepte životne priče (Linde 1993) i pričanja o životu (Bošković-Stulli 1984), dakle pričanja kako su shvaćena u ovome radu, jest prije svega to što koncept životne priče predmnijeva usredotočenost na proces njezine kohezije na razini priče kao cjeline u duljem vremenskom razdoblju i njezina pripovjedača, dakle, svojevrsne cjelovitosti koja upućuje na konstruiranost života izvana. Pričanja o životu izrastaju iz razgovora i njegovim su generičkim dijelom (ibid.). Koncepti srodni životnim pričama (npr. Linde 1993) su, primjerice, razvoj autobiografije (Bruner 2004:695) ili autobiografski projekt (Nelson 2001:27). Autobiografski projekt je za K. Nelson proces konstruiranja "životne priče" sastavljene od pojedinačnih priča o važnim događajima, koji uključuju epizode koje su na neki način obilježile doživljavanje sebe tijekom razvoja (ibid.). Više o konceptu životne priče vidi npr. u Titon 1980; Peacock i Holland 1993; Linde 1993.

trenutak i promatrati pripovjedne prakse kao one koje izrastaju iz razgovora, gdje se priča promatra kao aktivnost (usp. Bošković-Stulli 1984), s posebnim fokusom na načine iskazivanja gubitka i načine na koje ga pripovjedni kontekst ograničava.

S obzirom na narav prikupljenoga materijala i svrhu njegova prikupljanja, odnosno metodološko-epistemološki poticaj, analiza počiva na metodi naknadnih zajedničkih slušanja i (re)interpretacije prikupljene građe. Specifičnost je našega postupka u tome što smo se zaustavljale na mikrostrukturama komunikacije i raspravljale i pregovarale o mogućim značenjima.[7] To nam je omogućilo da se prepoznaje ne samo slojevitost pripovijedanja nego i slojevitost istraživačke obrade iz koje se mogu razgranati različiti putevi i modeli konstrukcije značenja. U interpretaciju ulazimo s punom sviješću o krhkosti i metodološkoj, situacijskoj i egzistencijalnoj uvjetovanosti istraživačkih uvida u ovakav tip građe i brojnim mogućim recepcijama usmenih pripovijesti, razinama sudjelovanja i različitim emocionalnim odgovorima na njih koji bitno utječu na interpretaciju.

Sam metodološki postupak pomnoga slušanja i zastajanja u interpretacijskim slojevima svojevrsna je spoznajna praksa i omogućuje uranjanje u kolaps jezika koji nije apsolutan (Ferber 2019:3), a čije se ruševine ponovno potresaju i raspadaju u akademskom diskursu, korespondirajući s tabuima društvenoga i političkoga konteksta svakodnevice.

Slušanje u kontekstu etnografskoga istraživanja nije pasivna recepcija, već aktivna, relacijska i afektivno nabijena praksa. Zajedničko slušanje autorica koje je trajalo tjednima, ovdje se ne svodi na tihu prisutnost, već na ono što možemo nazvati radom slušanja,[8] koji uključuje napor, izloženost i sposobnost da se prepozna značenje i tamo gdje jezik zataji. Istodobno, slušanje postaje i mjesto greške,[9] gdje se značenja ne reproduciraju mehanički, već se pomiču, lome i iznova slažu, otvarajući prostor za novo razumijevanje. U tom kontekstu, osluškivanje izvan poznatoga ili osluškivanje mimo očekivanoga, aktivno, pozorno i anticipirajuće slušanje, često usmjereno prema onome što još nije izrečeno ili prema mogućnosti da se nešto neočekivano čuje,[10] traži osjetljivost

[7] Za sličan postupak u procesu transkripcije vidi Vigouroux 2007.

[8] Vidi npr. Lloyd 2009:480–482; engl. *listening as labour.* "[S]lušanje zahtijeva trud, omogućuje da stvari funkcioniraju, i samo po sebi jest rad." (ibid.:480).

[9] Vidi npr. Gibson 2025; engl. *listening as error.* Koncept "listening as error" temelji se na ideji da slušanje nikada nije potpuno točan prijem poruke, već proces ispunjen pogreškama koje same po sebi imaju vrijednost. Pogreške u slušanju nisu smetnje, već potiču dijalog, refleksiju i dublje razumijevanje drugoga. Umjesto da ruše komunikaciju, te "pogreške" omogućuju otvorenost. Gibson (2025) naglašava da priznanje pogrešivosti slušanja jača njegov politički i pedagoški potencijal. Slušanje tako postaje ontološki čin, način bivanja s drugima kroz stalno preispitivanje i prihvaćanje nesavršenosti. U tom svjetlu, "listening as error" nije slabost, nego ključni element otvorenoga, živoga dijaloga.

[10] Vidi npr. Thielsch 2019; engl. *listening out.*

interpretatora za ono što je marginalno, fragmentarno, još neizrečeno ili teško izrecivo. Moć se u tom smislu ne nalazi primarno kod onoga koji govori, nego kod onoga koji sluša – koji svojim slušanjem omogućuje da patnja drugoga bude priznata i artikulirana (usp. npr. Cavell 2015). U tom smislu, slušanje omogućuje apsorpciju glasa, proces koji nije pasivan, nego izgrađuje odnos i stvara mogućnost političke i emocionalne uzajamnosti.

Kada Judith Butler kaže da "gubitak drugih strukturira našu subjektivnost" (Butler 2004:22), tada interakcija, pa time i slušanje, postaje oblik učenja, kako o drugome, tako i o vlastitim granicama razumijevanja. Slušanje možemo promatrati i kao oblik oporavka, reprodukcije i konzumacije (usp. npr. Yaeger 2002), ali i kao krajnju destinaciju priče: mjesto gdje narativ rezonira. U tom smislu, etnografija slušanja ne traži potpuno razumijevanje, već mogućnost zajedničkoga bivanja s onim što se tek nazire u jeziku.

Xochitl Marsilli-Vargas u knjizi *Genres of Listening* (2022) polazi od teze da različiti konteksti proizvode različite *žanrove slušanja,* odnosno načine na koje se u društvu očekuje da se sluša, tumači i reagira. Slušanje nije pasivan čin niti samo fiziološki proces, već aktivna društvena praksa koja se oblikuje kroz kontekst, institucije, društvene i kulturne norme. Marsilli-Vargas etnografiju promatra kao žanr slušanja (vidi Marsilli-Vargas 2022:28) koji se ne odnosi samo na opažanje nego i na aktivan angažman i pronicanje u načine na koje ljudi proizvode značenje u govoru i šutnji. Naš metodološki postupak fokusiran je na dvije razine etnografije kao "žanra slušanja", koje su međusobno povezane i nadopunjuju se. Jedna se razina odnosi na sam istraživački kontekst, sudjelovanje u konkretnom razgovoru, a druga je obilježena naknadnim pomnim preslušavanjem snimljene građe, u kojem se kolaborativno, ekstenzivno i što preciznije pregovaraju recepcije slojeva značenja. Možemo reći i da je riječ o primarnoj i sekundarnoj etnografiji slušanja, onoj na terenu i onoj nakon njega: prvoj, koja je obilježena kontekstom koji karakterizira situacijski brza izmjena govornih uloga, pripovijesti, pripovjednih postupaka, razina i glasova, a karakteristična je za razgovornu situaciju; te drugoj, koju nazivamo kolaborativno slušanje, u kojem naknadno, u analitičkoj razmjeni, pregovaramo recepcijske učinke načina na koji se jezik koristi za narativno oblikovanje gubitaka.

Kada se, naime, u traumatskom kontekstu gubitak komunicira "frontalno", on se uobličuje u taksativno nizanje materijalnih i ljudskih gubitaka poput "popisa za kupovinu", naoko hladno, kao svojevrstan metapodatak nekoga emotivnoga i traumatičnoga događaja. Nas je ipak zanimalo je li moguće nazrijeti, prepoznati i interpretativno dokučiti narativna mjesta u kojima se gubitci javljaju i raskriljuju u svakodnevnim pripovjednim praksama, koje s tim gubitcima naoko nemaju izravnih poveznica (npr. u pričama o sretnim trenutcima u prošlosti).

Analiza koja slijedi zahvaća naša promišljanja, značenjska pregovaranja i zastajanja u kolaborativnom slušanju. Njome su izdvojeni isječci u kojima su se nazirale

pukotine u diskurzivnim mrežama, zrcaleći borbu naših sugovornika da se uspnu u govor i nastojanje da im damo podlogu da se mogu otisnuti u probijanje jezika. Ovdje ponuđenoj interpretaciji treba pristupiti kao jednom od mogućih čitanja, jednom od mogućih kidanja materijala, gdje svaka od tih mogućnosti otkriva jedan zbir opni razgranatih gubitaka na Baniji. Analitičke procedure preuzete su iz kulturnoantropoloških, folklorističkih i lingvističkih pristupa, pri čemu se pozornost pridaje svim razinama izraza – od morfoloških preko sintaktičkih do pragmatičkih, omogućavajući uvid u gradaciju i oblikovanje, preispitivanje i preokretanje značenjskih struktura.

OBLIKOVANJE GUBITKA U NARACIJAMA BANIJSKIH ISKUSTAVA

Kao što će biti pokazano u analizi primjera, odnos je ratnoga iskustva i posljedica potresa višeslojan. Rat se nadaje kao referentno iskustvo prema kojem se potres (re)interpretira u komparativnoj perspektivi. Naime, rat i sve što je nakon njega uslijedilo stvorili su uvjete da potres te jačine uopće bude do te mjere razoran. Rat kao kolektivna trauma nije nikada prorađen na nivou zajednice niti je banijsko područje imalo podršku da se oporavi nakon toga iskustva. Potres je "srušio" ono što nije bilo adekvatno ekonomski, društveno i kulturno obnovljeno. Stoga su gubitci uzrokovani ratom okosnica analize, premda su implicitno i ti narativi već u svojoj srži narativi o iskustvu gubitaka nakon potresa. Bez obzira na našu najavu da nas zanimaju gubitci uzrokovani potresom i ratom, tijekom razgovora naši su sugovornici o potresu pričali nerazmjerno malo jer su posljedice potresa bile vidljive svuda oko nas, stoga ih i nije bilo nužno dodatno komunicirati. Potres je bio samo povod za razgovor o (traumatskim) gubitcima koji su stvorili uvjete za njegovu razornost.

Tipologija gubitaka koju nudi naša analiza nije ni jedina moguća niti konačna. Ona je nastajala tijekom zajedničkoga preslušavanja i potrage za jezičnim i komunikacijskim formama, učestalim obrascima koji su se pojavljivali u građi.

Na odabranim odsječcima naracije o (traumatskim) gubitcima uzrokovanima ratom i potresom nastojimo pokazati kako se gubitak "umrvljuje" u sadržajem različite pripovijesti s različitim učincima, u različitim emocionalnim registrima, pod utjecajem individualnih pripovjedačkih strategija. Te su pripovijesti gotovo uvijek upravljane kolektivnim očekivanjima, u neprestanoj borbi za jezik kojim se o gubitku uopće može govoriti, popunjavanjem unaprijed zadanih žanrovskih okvira pričanja o životu (Bošković-Stulli 1984) u koje smo socijalizirani. Naime, gubitak se iskazuje i govorom i izbjegavanjem govora, prešućivanjem i potiskivanjem jer su i govor i šutnja integralnim dijelom jezika, a onda i svakoga usmenoga pripovjednoga žanra, odnosno svake interpersonalne

interakcije (usp. npr. Jaworski 1993).

U podlozi pripovijedanja o kumulativnim gubitcima brojne su naslage različitih diskursa koji ušutkavaju, (re)produciraju hegemonijske društvene odnose tako što se inkorporiraju u svakodnevne afektivne i narativne prakse, javno poželjne emocije (Sue 2015; Sheriff 2000). Tipologija gubitka koju predlažemo uzima u obzir ne samo kako se jedan diskurs nameće drugome već i društvene i diskurzivne granice između "nametanja, usklađivanja i samoušutkivanja" (Thiesmeyer 2003:2) koje su aktivno prisutne u prikupljenoj građi.

Ovdje skiciranu tipologiju čine:

1. (re)definiranje kolektiva i afektivnih mreža u lokalnim sredinama:

Rat i potres mijenjaju načine na koje ljudi zamišljaju zajednice, prisiljavajući ih da iznova uspostave odnose ili preoblikuju ili odbace stare pod pritiskom (traumatskih) gubitaka. U tim procesima dolazi do promjena osjećaja pripadnosti, povjerenja i solidarnosti u lokalnim sredinama.

2. materijalni gubitak kao gubitak egzistencijalne sigurnosti:

Gubitak doma, predmeta ili infrastrukture ne znači samo fizički nestanak stvari, već je duboki udarac na osjećaj stabilnosti i egzistencijalne sigurnosti. Takvi gubitci mijenjaju način na koji ljudi percipiraju budućnost i vlastite kapacitete da se oporave nakon (traumatskoga) gubitka.

3. strah od sjećanja i gubitka pamćenja:

Sjećanja na (traumatske) gubitke mogu poprimiti dvojaki oblik, koji je paradoks odnosa prema prošlosti, a proizvodi emocionalnu napetost između potrebe za zaboravom i odgovornosti za pamćenjem.[11]

4. "ulaganje" u gubitak:

Pojedinci i kolektivi nastavljaju živjeti s (traumatskim) gubitcima, katkada njegujući ono što je od gubitka ostalo (vidi Eng i Kazanjian 2003a) kao jedinu preostalu vezu s onim što je izgubljeno. U skladu s idejom da to što je ostalo može biti izvorom otpora, pamćenja i nade, emocionalno ulaganje u ostatke gubitka može postati gradivni dio sjećanja, politike pamćenja i/ili uspostavljanja i održavanja emocionalnoga kontinuiteta. Riječ je mahom o melankoličnim narativima.

[11] Više o strahu od pamćenja vidi Badurina 2023.

(Re)definiranje kolektiva i afektivnih mreža u lokalnim sredinama

U malom mjestu u okolici Gline, sa svega 24 stanovnika, sa 78-godišnjom Marijom[12] zaronile smo u razgovor o tome kako ju je zatekao rat devedesetih i kako se promijenio život u njezinoj sredini:

> Jelena: Je li Vam se teško toga [rata] sjećat?
> Marija: Jako, jako, dijete. Jako.
> Jelena: Jel pričate kad o tome?
> Marija: Ne. Ne volim pričat o tome nikako. Ne volim. Zašto? Zbog toga… Moj je Igor radio. On je počeo, nije još bio ni punoljetan, radit u rafineriji. On je radio među ljudima takima da ih je bilo svakojake nacije [plače, teškoća u govoru]. Nikad ni slova jednog nije s tima ljudima ima. [...] Kad sam se ja udala, on je radio među tima ljudima. Tad nije bilo ni berača ništa, nji je znalo po dvadeset ljudi doći otud, i Hrvata i Bosanaca, Cigana i ja ne znam kakije nije, kakije nije. Pečemo prase, janje, i ko šta oće, sira, i nakuvamo jaja, grah na šalatu, krumpir na šalatu i to se tu uživalo, jelo. To što ostane, to je moj Igor i moj pokojni tata svakome napravio jer majka dotle usiri sira, krava imali sedam-osam uvijek, deset poslije. Ali imala sam uvijek nerasta, pa po pet krmača, pa smo imali pastuve. To je para išla, pa onda pilana, para išla, nema tu ne more, oš-neš. Ja uzmem mali traktor, odem zgrnut u bare. I moj Igor dođe i samo, ajmo kupit. Jebiga, nije bilo lako, ali se moralo tako.

Nemogućnost pripovijedanja sjećanja na rat i ratna stradanja čini da se sugovornica povlači u narativ prije rata, prema onome što ona smatra boljom prošlošću, uslijed nestabilnosti i neizvjesnosti sadašnjosti i budućnosti. Ta bolja prošlost služi kao zamjena za cjelinu povijesti, opterećenu bolnim prekidima, rezovima i gubitcima, za brige i terete te minule svakodnevnice, koji bi u suočavanju sugovornice s njima, doveli do urušavanja ionako labilnoga trenutka pripovijedanja. *Sjećanje na prošlost stoji za prošlost,* umjesto nje, predstavljajući krpariju sačuvanih tragova minule svakodnevnice, reinterpretiranih i natopljenih tumačenjima potrebnima da se održi ideja da sadašnjost nije beznadna i da postoji mogućnost drugačije budućnosti, zajedništva koje je nekada bilo i koje bi opet moglo biti. Drugim riječima, nekadašnje spone među ljudima zametnute su, ali su i amplificirane i presložene kako bi prošlost koje sjećanje izvlači ponudila cigle za

[12] Imena sugovornica i sugovornika su izmijenjena, kao i sva imena koja se spominju u primjerima, dok imena istraživačica nisu.

izgradnju moguće budućnosti. Prodor te preoznačene prošlosti u govoru, kao granica koja postaje propusna, nazire se u riječima utopljenim u suzama kod rečenice "On je radio među ljudima takima da ih je bilo svakojake nacije." Gušenje priče u grlu okret je prema onome što je izgubljeno.

Poroznost i stopljenost vremena, koje se opire linearnim zahtjevima rečenične strukture, zrcali se i u pomaku od perfekta prema prezentu i natrag u perfekt; "Moj **je** Igor **radio**", "On **je** [...] **počeo** radit u rafineriji" na "**Pečemo** prase, janje…", "I moj Igor **dođe**…". Kolebanja u glagolskom vremenu odvijaju se po principu intimnosti radnje; Igorovo zaposlenje pripada perfektu, zajedno s okolnostima relativnog izobilja i kolektivizma ("Ali imala sam uvijek nerasta, pa po pet krmača, pa smo imali pastuve"). Uronjenost u kolektiv bila je uronjenost u izobilje; imati radno mjesto i mogućnost dijeljenja hrane s drugima uz sebe povezivala je i ljude za stolom, njihovu okrenutost jednih drugima. Gubitka nema u dijeljenju; u tom lomljenju kruha i raspodjelom jaja, graha i krumpira za stolom dijelile su se i podrška i skrb. Distancama koje su kreirane etničkim rezom devedesetih, odmakom od toga kako je nekad "znalo po dvadeset ljudi doći otud, i Hrvata i Bosanaca, Cigana", nastale su pukotine koje sjećanje treba polijepiti.

U historijskom prezentu su ostale aktivnosti koje su neposredne, manualne, proživljene kroz rad iz kojega je izrastala materijalna osnova provođenja slobodnoga vremena ("**Pečemo** prase, janje, i ko šta oće, sira, i **nakuvamo** jaja", "Ja **uzmem** mali traktor…"). Rad se tu nazire kao jedino što donekle ostaje u kontroli sugovornice, nešto što opstaje bez obzira na to što se dogodi. Mogućnost da se "ispeče (...) prase, nakuva(ju) jaja, uzme [...] traktor", čak i u manjku ili izostanku stoke, jaja ili traktora, kazuje u markiranosti glagolskoga vremena da su to radnje koje ne napuštaju Marijine prste, vještine koje su tu i u koje jedino može vjerovati da će je iznijeti kroz vrijeme. U komentaru "Jebiga, nije bilo lako, ali se moralo tako", rad je moranje koje je održavalo i solidarnost i svakodnevicu, i kao moranje, ne može se, za razliku od posla ili traktora, izgubiti ("nema tu ne more").

> Marija: Ali su bili sve ljudi, svi za jednoga, divanili, dijelili sve za jednoga, bili sve za jed… jebiga. Sad to poluđelo. Sad [...] brat brata, sestra sestru, jebem ja. [...] Svi živimo skupa, skupa, skupa! [...] I lijepo smo živjeli. Nije bitno kakve smo nacije, kakve, ko i šta, uopće nije bitno, kod nas su bili sve ljudi.

Raspadanje kolektivnih spona i solidarnosti u pripovijedanom je odsječku prožeto i uvjetovano gubitkom ljudskosti, gdje ljudskost pripada toj idealiziranoj prošlosti ("Ali sve su **bili** ljudi, svi za jednoga…"). Ispadanje te prošlosti iz sadašnjosti očituje se u kontrastu postignutom prilogom *sad*. On sadrži i nesigurnost (kao u sintagmama "sad

nisam sigurna…"), koja se očituje i u eliptičnosti strukture ("Sad to poluđelo", "Sad brat brata…"). Eliptičnost strukture čuva mogućnost i teksturu relacije među ljudima koja je okrhnuta i koja u sadašnjosti još nije uspjela zacijeliti. Sugovornica primjećuje da su se nakon rata odnosi promijenili, ali u zatečenosti i obuzetosti situacijom koja odudara od svega što je znala ili mislila da zna ranije (prije – sad), nije se još nazrela mogućnost zahvaćanja govorom (a onda i uspostavljanja u stvarnosti) tih drugačijih mreža odnosa. U ritualnom zazivanju koje se postiže ponavljanjem priloga *sad*, svakodnevnica razgolićene ljudskosti iskazuje se kao obrnuti red. Ta je stvarnost pogurnuta i zadržana u naporu pripovijedanja na distanci kojom se sugovornica nastoji sačuvati od povreda, unatoč tome što je svjesna da ta stvarnost ne prestaje probijati se i postajati. Otpor toj stvarnosti izgrađuje se u pokušaju evociranja drugoga oblika koegzistencije, također ponavljanjem: "Skupa, skupa, skupa!"

Osjećaj kolektiva u potresu nadograđuje se na traumu rata, pa se Marija prisjeća kako je izgledalo snalaženje netom nakon njega:

> Marija: A šta da ti kažem. Neki mi mali ovđe doša i to malo slijepio. Dobila sam od neke moje organizacije, ovaj, onoga… Ljepila šest vreća i on dođe i to polijepi. I okolo i naokolo. Ima i unutra posla, ima na krovu, krov mi je otiša dosta. Kupila sam deset ploča tu. Sad ću viđeti ako budem mogla, vidit ću, ne znam oću li moći platit tog čovjeka da mi promijeni gore. I tri dimnjaka su mi srušena i podest mi se pokrenuo, pokrenula se dva podesta s ove strane. Znaš podest na kojem vjenčanica stoji, pa rogovi… To. Jedan se skoro srušio, a stoji na pola cigle još. Al sam ja podopore izrezala, stavla dolje daske i poduprla i gore da se to ne bi odvalilo, znaš, da. E sad, nisam išla nikud, nikoga ništa ne molim, možda ne bi ni dobila, i tako, eto, šta bi. A tri dimnjaka, to sam zbacala tamo u cvijeće, pa iz cvijeća na put, pa iz puta vozila u Šare.

Pomirenost sa situacijom u slijeganju ramenima ("a što da ti kažem") ukazuje na to da razaranje i započinjanje nanovo nije nešto s čime se sugovornica prvi put susreće, ali i na bespomoćnost zahvaćenosti u vrtlogu ponavljanja toga razaranja i započinjanja nanovo. "A šta da ti kažem" rezignacija je i prepuštanje događajima koji nadilaze sposobnost da im se odupre, stoga se i govor kreće obesmišljavati jer, u bespomoćnosti govora, otežano se nazire njegov pomak prema nečem što bi zahvatilo razmjere i teksturu proživljenoga. Ta bespomoćnost koja obesmišljava govor, obesmišljava i odnose koje bi govor trebao kreirati. Kada kaže: "E sad, nisam išla nikud, nikoga ništa ne molim, možda ne bi ni dobila, i tako, eto, šta bi", već na samom početku odustaje od toga da bi od nekoga nešto tražila jer je okretanje drugim ljudima neizvjesno i nestabilno.

Podrhtavanje banijskoga tla tako nije samo seizmološkom pojavom koja prodire u kuće, ruši krovove, dimnjake i podeste, nego kazuje i o nagriženosti i raspadnutosti zajednice na tom prostoru.

Samodostatnost i potreba da se što više podnese u nekoj situaciji, bez oslanjanja na druge, podcrtane su anticipacijom razočaranja i napuštenosti, zatvorenih vrata i prije nego su se dogodila ("možda ne bi ni dobila"). Ta anticipacija sadrži manjak povjerenja da će podrška biti tu i u obliku koji je sugovornici potreban. Rijetko naseljena ruralna područja s pretežno starijim stanovništvom nadohvat su Gline i Zagreba, ali vitalnije, sistemski organizirane mreže podrške, unatoč tome, izostaju. Samodostatnost i snalažljivost načini su koji, za sugovornicu, jedino garantiraju preživljavanje u zapuštenosti i promjenjivosti sredine u kojoj se nalazi ("Al sam ja podopore izrezala, stavla dolje daske i poduprla i gore da se to ne bi odvalilo").

Kolektiv postoji samo u blijedim obrisima, na što upućuje i upotreba neodređenih zamjenica; "*neki* mali" i "*neka* moja organizacija". Ta neodređena organizacija koja je donijela šest vreća ljepila *njezina* je u presijecanju i razvrstavanju tih par preostalih kućanstava po nekim kriterijima koji sugovornici izmiču ("*neka moja* organizacija"). Kako potres zahvaća njezinu kuću i svakodnevnicu, tako je i podrška nešto što se događa iznenada, slučajno i do određene mjere, i na nju ne treba računati ("možda ne bi ni dobila"). U tome se razotkrivaju solidarnost i podrška kao izvanredno stanje, *katastrofa prirode*, koje remeti inače učmale i usamljene aktivnosti koje se provlače tokom dana, u kojima se pojedinka treba snaći kako zna i umije. Deprivirana svakodnevnica tako je odjednom suočena s izljevom brige i mogućnosti da se rastereti grča u kojem pokušava održati krovove, dimnjake, podeste i krajeve u raspadanju, pa neodređene zamjenice otkrivaju i natruhe zatečenosti i neočekivanosti ("*neki* mali", "*neka* moja organizacija").

Katastrofa prirode je u tome što je riječ o nečem što dovodi u pitanje navike i dosadašnje modele funkcioniranja, donoseći nadu da bi moglo biti drugačije, a samim time i moguće razočaranje, od kojega se sugovornica nastoji zaštititi manjkom očekivanja ("možda ne bi ni dobila") i distancom prema akterima koji se nude kao oslonac ("neki mali", "neka moja organizacija"). Imenovanje tih aktera, osobe koja je kuću "malo slijepil(a)" i organizacije sa šest vreća ljepila, značilo bi koncentriranje njihovih osobina, interesa i struktura u kojima se nalaze, razloga zašto su tu i na koje načine mogu biti tu, gdje bi saznavanjem o drugima, približavanjem njima, počela izgradnja odnosa za koji postoji mogućnost da neće moći biti zadržan ("možda ne bi ni dobila"). Nada koju donosi podrška potencijalnom je katastrofom, ozljedom prirode svakodnevnice, koju je sugovornica savladala silom prilika, desetljećima prebivajući u okolnostima u kojima je trebalo skrpati krov ili poduprijeti nešto daskama, da bi onda prepustila dio tereta nekomu tko možda neće ostati ili tko će možda dati taman toliko da se namiri trenutna potreba, ali

ne i potrebe, zamašnije i razgranatije, koje će se na nju kasnije nadograditi (više od "malo slijepiti"). Dok je oslanjanje zastrašujuće, jer u sebi već sadrži mogućnost povjerenja koje neće biti ispunjeno, u istoj je mjeri zastrašujuća i samoća zbog materijalne oskudice u kojoj se ta samodostatnost i snalažljivost trebaju odviti: "ne znam oću li moći platiti tog čovjeka da mi promijeni gore [krov]".

Pripovijedani se kolektiv počinje urušavati, kazuju 74-godišnja Kata i njezina 55-godišnja kćer Sara, u njihovu kraju, koji s popisom stanovništva 2021. godine bilježi petnaest stanovnika, kada je etnicitet počeo postajati dijelom državnih politika. On se pretvara u sastavni dio narativa o sredini u kojoj žive, a onda i o njima samima, tek s početkom rata:

> Una: Jeste li Vi uvijek znali za svoju nacionalnost? Ili niste o tome uopće razmišljali?
>
> Sara: Pa ja, ja nisam…
>
> Una: Nego tek u ratu?
>
> Sara: Ja nisam, ja nisam znala do… ustvari, kad se desilo na Kosovu, dolje u onome rudniku, oni nemiri. [...] Onda je u biti počeo [...] 88-e ili 89-e. Mislim da je 88-e bilo. I onda je samo, odjedanput, znači, ja sam bila u srednjoj školi… 88-e je to bilo. I kad je, ovaj… to se sjećam, mi smo gledali dnevnik, to je moralo biti ko domaća zadaća. Tata mora gledat dnevnik, onda moramo svi gledati. [...] Ja sam došla sutra u školu. Odjedanput moj razred koji je bio, bili smo kompe, tajac, tišina, svi su se povukli. Svatko na neke klanove, stvorila se neka dva klana [...] E, sad, meni nije jasno što se dešava. [...] Ja kažem ovoj jednoj kolegici što putovala sa mnom…. Ja kažem: 'Šta se ovo desilo? [...] Odjedanput su se okrenuli i samo nešto šu-šu-šuškaju. I to, što se dešava?' Kaže ona meni: 'Al' si ti glupa!' Ja govorim: 'Šta bi bila glupa, helo, što se promijenilo od juče? Što se od juče promijenilo? Juče smo svi bili, ono, okej.' Kaže ona, doď vamo! Ja kažem: 'Pa šta se promijenilo?' Kaže ona: 'Pa znaš ti da su one [dio druge etničke grupe]?' Ja velim: 'Pa šta onda?'
>
> Kata: Joooj. Kod kuće je uvijek bilo svađe…
>
> Sara: 'Pa šta sad?'
>
> Kata: Sa Sarom.
>
> Sara: 'Kakav problem? Kakve to sad ima veze?' Reko: 'Jeste vi normalni, o čemu ti pričaš?' Kaže ona: 'Pa ti si glupa ko točak. Pa jel ti znaš da smo mi [ime etničke grupe]? Ja reko: 'Pa okej, ja znam da slavimo [...] Božić, al' je to meni bio Božić. Ja čak nisam ni razmišljala o tome [koji] je bio.

Pokušaj posezanja za trenutkom u kojem se etniciziranim rezom nastoji presložiti populacija da bi se proizvela razlika koja će se moći pokrenuti i iskoristiti u ratnim sukobima, izmiče faktičnom pripovijedanju, ukorjenjujući se ponajprije u iskustvene odrednice ("ja sam bila u srednjoj školi… Odjedanput su se okrenuli i samo nešto šu-šu-šuškaju."). Referentne činjenice uvode se u naraciju naknadno, kao nastojanje da se taj iskustveni kontekst prevede u dijeljenu mapu zbivanja, koja je stratificirana brazdama u koje se strukturnim nasiljem povlači šire stanovništvo Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ-a). Te su brazde konstruirane televizijskim emisijama, političkim odlukama i govorima, raspravama u skupštinama i drugim institucionalnim mehanizmima upravljanja teritorijem i kapitalom (među ostalim, i stanovništvom kao jednim od važnijih oblika resursa):

> Jelena: Jeste pričali među sobom, što su ljudi mislili da slijedi, što će se dogoditi?
> Sara: Nitko nije vjerovao. Ne. Ovdje ne. Nitko nije vjerovao.

Prodor rata iz večernjega dnevnika u dnevne boravke ne uspostavlja se kao mogućnost koju je trebalo razmatrati čak ni u tom trenutku kada je dnevnik emitiran. Povjerenje da su međuljudski odnosi dovoljno stabilni i protkani podrškom, da mediji ili politički govori ne mogu okrenuti susjede ili kolegice u razredu jedne protiv drugih, odolijevalo je do tih referentnih momenata situacijskoga nasilja koji naseljavaju osobnu memoriju. Etnicizirani rascjep svakodnevnice socijaliziran je šutnjom i fizičkim razdvajanjem ("tajac, tišina, svi su se povukli. Svatko na neke klanove, stvorila se neka dva klana"). Naziv *klan,* kojim se u Sarinu iskazu označavaju etnicizirane grupe, razdiobu po etnicitetu oslikava kao regresivni zaokret prema nekom poimanju zajedničkoga srodstva, biologiziranoj prošlosti. Blizak značenju *klike,* stječe u ovome odsječku njezine karakteristike; asociranje proisteklo iz prizemnih pobuda i interesa, koje funkcionira po načelu isključivanja i antagonizma prema onima koji nisu njezinim članovima. Šutnja i fizičko razdvajanje izricali su distancu koja se počela nazirati u razredu ("Juče smo svi bili, ono, okej"), sabirući se u govor tek u prostorima intimnosti skučenim granicama "vlastite grupe", u kojima je opiranje etniciziranim razdiobama u učionici disciplinirano prijekorom kolegice, a u kući roditelja ("Joooj. Kod kuće je uvijek bilo svađe…").

Odbijanje etnicizacije u Sarinu pripovijedanju iskazano je njezinim propitivanjem reza na koji su njezini kolegice i kolege u srednjoj školi počeli pristajati: ("Šta bi bila glupa, helo, što se promijenilo od juče? Što se od juče promijenilo?"). Ustrajanje na pitanjima, potrazi za objašnjenjima i konkretnim utemeljenjima promjene odnosa u školi, borba je s tim preokretom svakodnevnice, koji sugovornica prepoznaje kao neorganski, kao koprenu povučenu preko onoga što poima stvarnošću, što je do tada za nju bilo

stvarnost ("Što se od juče promijenilo?"). Dijalogičnost rekonstruirana u narativu ("Kaže ona: 'Pa znaš ti da su one [dio druge etničke grupe]'? Ja velim: 'Pa šta onda?'") sukobljava konkurentne interpretacije stvarnosti, kako su se prelamale u lokalnim sredinama, rezbarene u interesima nacionalnih država u nastajanju.

Gubitak spona zajedništva, prijateljstava koje je Sara ranije nalazila u razredu, gubitak je i bezbrižnosti odrastanja i podržavajućega okruženja u kojem se trebalo odviti ("Odjedanput moj razred koji je bio, bili smo kompe, tajac, tišina, svi su se povukli"). Idealizirana prošlost u Marijinu i Sarinu sjećanju služi kao pohrana znanja o budućnosti koja je mogla biti, a čiju je putanju rat preusmjerio, a samim time, i koja bi mogla biti u nekim drugačijim okolnostima (što može biti *jer* je bilo nekada). Povratak idealu prošlosti u Marijinu iskazu kazuje o poroznosti i krhkosti te prošlosti, gdje se s tom ranjivošću suočava pokušajem njezine rekonstrukcije (kako je bilo *prije*). Rekonstrukcija u Sarinu sjećanju služi zahvaćanju geneze gubitka, kako se dogodio i što ga je omogućilo (kako je počelo nestajati to *prije*).

***

Dok historiografija poseže za "velikim narativima" o ratu, otrgnutim i otuđenim iz ljudskih života, koji se uvode u priču u mjeri u kojoj ti životi mogu biti dokazima, argumentima i uvidima kojima će se moći utvrditi karakteristike povijesnih kretanja, rat se počinje događati i proživljavati kao rascjep među ljudima i u ritualima svakodnevnice, u tome što se počelo zbivati u odnosima na radnim mjestima, u školama, u kućanstvima i drugim žarištima socijalne reprodukcije. Nagrizanje tih rituala svakodnevnice ratnim događanjima počelo ih je mijenjati tako da su ti rituali prekrajali granice podrške, skrbi i bliskosti iz nekada šireg konteksta sredina u kojima su ljudi živjeli. Kata se s dubokim uzdahom prisjeća:

> Spremali smo svadbu ćeri mlađoj i onda se zarati. Nema svadbe, a đever joj u vojsci.
> [...]
> Sara: Pred samo to.
> Kata: A u [ime mjesta] imamo obitelj. Mislim, od muža sestra i njezin muž. Oni su [jednog etniciteta] obadvoje. Ali je on dobio posal u [ime mjesta]. I ona ošla, normalno, s njim. I mali ovaj mlađi što je, on je rođen tamo, stariji je rođen ovdje [u mjestu u kojem sugovornica živi]. I mi smo išli zvat svadbu i meni nećakinja: 'Što mislite', veli, 'ujna, oće I bit rata?' Ma reko: 'Neće, Marta.' A obadvije nećakinje, mislim, [drugog etniciteta]. [...] Reko: 'Neće narod dozvoliti da ide ratovat sad.'

Svadba koja je trebala okupiti obitelj i oko koje su se angažirali članovi kućanstva,

gdje je ritual izgradnje bliskih odnosa nagrižen ratnim događanjima, spriječenošću je natuknula i otežanost održavanja spona koja će nadići zidove kućanstva. Interetnička obiteljska povijest ("od muža sestra i njezin muž. Oni su [jednog etniciteta] obadvoje"; "A obadvije nećakinje, mislim, [drugog etniciteta]") počela se izrezivati vojnom regrutacijom i vojnim nasiljem. Etnički ambivalentni konteksti rascijepljeni su, unatoč tomu što su ljudi nastojali zadržati tkanje intimnosti ("Neće narod dozvoliti da ide ratovat sad"). Pogurnutost u etnicizirane i administrativne pregrade "nacionalnosti" i nove sredine u kojima su se ljudi našli natuknula je i zadržavanje međusobne podrške i upućenosti jednih na druge u tim atomiziranim strukturama. Bliski odnosi koji bi se granali izvan mjesta stanovanja i podrška preko etničkih granica, čak i u bliskim kontekstima, počela se izrezivati. "Pred samo *to*", s pokaznom zamjenicom *to* umjesto *rata*, kazuje o neuhvatljivosti razmjera rata imenovanjem, načina na koje je rasparao svakodnevnicu ljudi, ali i prezir i gađenje prema tom obliku nasilja (gdje rat ne treba ni udostojiti imenovanja).

> Jelena: Kako ste živjeli u doba Krajine? [...]
> Nikola: Moj brat je oženio [etnicitet], jebiga. [smijeh] I otiša… [smijeh] da… [smijeh] iz [ime sela]. A ona je Ekonomski fakultet završila u Osijeku. Nije mogla dobiti… Dobio je posao u željezari. I oženi se s njome. Ti [osobe etniciteta bratove partnerice] su toliko bili bezobzirni da njega su manje maltretirali. Ona je dobila metlu kao diplomiran ekonomista u Rafineriji Sisak.
> Jelena: Nju su više maltretirali kao [etnicitet] nego njega?
> Sara: Izdajnik roda svoga…
> Nikola: Je, to treba reći. To je istina živa. Ona je dobila metlu, a moj brat, moj brat je dobil da nosi papire i plaću. Imali su, imala je ona, dobila metlu, ona je imala plaću ekonomista. Nisu je to… onda su je samo ovako degradirali kao čovjeka. A nisu je… [...]
> Sara: Bila je plaćena, bila je plaćena po fakultetu, a posao je radila…
> Nikola: [...] Čistačica, da. I ona se strašno bojala. Već imali jedno dijete, a stanovala je tu odma đe vojska, prva zgrada stanovala je đe vojska [...]
> Nikola: Ona tad dobra, i ona govori, ona sad veća [govornikov etnicitet] nego ja. [smijeh] I sad, ona tamo, otišla na šišanje. I nađe neku frizerku. I ne znam što su se one zapričale i ta joj valjda frizerka rekla da bi pobila sve [snahin etnicitet]. Ona rekla: 'Eto, ja sam [snahin etnicitet], jebiga!' 'Ajoj!' Toj ženi bilo nelagodno. Onda je ta žena posli, da bi oprala to što je rekla, donila kolica. Ta djeca su bila razmak godinu [...]. Ta je žena, dakle, shvatila da je pogrešila.

Gubitak u ovome odsječku proizlazi iz prelaska proskribiranih granica zajedništva

i podrške. Na tim se granicama događa i raspad zamišljenih zajednica; Nikolina snaha odbačena je od "svojih", što zarezuje i u njezino razumijevanje pripadnosti, povezanosti i povjerenja. Unatoč tomu što se njezin identitet činio neupitnim prije braka s osobom drugoga etniciteta, on se počinje kolebati pod pritiscima okoline, koja razotkriva privid sigurnosti koju etnicitet tobože nudi i pomiče je prema propitivanju socijaliziranoga odnosa s okolinom. Ako se prati Nikolina priča od vjenčanja, gdje je snaha drugoga etniciteta, s preispitivanjem autentičnosti i lojalnosti time što su je "njezini" nastojali izgurati iz identiteta, preko snahina preuzimanja etniciteta obitelji koja je poslužila kao alternativna i primarna zaštita u ratnim događanjima, do podsjećanja nasiljem u frizerskom salonu na granicu koju nikada neće moći napustiti. Kada je frizerka izgovorila da bi "pobila sve" osobe etniciteta koji joj je tokom odrastanja pripisan, ideja sebe oblikovana u nasilju socijalizacije probila se u svijest (da je *ona* jedna od tih ljudi koje bi frizerka pobila). No ona je transformirana i uvjetovana novim oblicima nasilja koje je rat donio: odbacivanjem "njezinih", degradiranjem i ponižavanjem na radnom mjestu. U toj situaciji je počela imati puno više zajedničkoga s mužem i njegovim bratom nego s kontekstom u koji joj je rečeno da pripada. Tu više ne funkcionira ili–ili, biti jednoga ili drugoga etniciteta, labilno i podrhtavajuće mjesto granice, u koje se slijeva nasilje s "obiju strana", postaje stalnim prebivalištem.

Sarin komentar "Izdajnik roda svoga…", na koji se Nikola nadovezuje ("Je, to treba reći. To je istina živa") skicira interetničke spone u svjetlu namjernoga i manipulativnoga iznevjeravanja nekoga prešutnoga dogovora *(izdaja)*. Transgresija intimnosti u jeku rata, eksplicitno iskazanoga neprijateljstva prema "drugom etnicitetu", vremena u kojem se "trebalo znati drugačije", *izdajom* je, za razliku od odnosa u Katinoj obitelji koja je dočekala rat u tome obliku. U *izdaji* su sadržane značenjske odrednice svijesti o radnji i njezinim implikacijama te djelovanja unatoč njoj. Učiniti nešto protiv neizrečenih, a podrazumijevanih pravila u podlozi funkcioniranja neke društvene grupe kojoj je osoba pripisana sankcionirano je marginalizacijom te osobe i nagrizanjem njezina samopouzdanja, ovdje kreirajući diskrepanciju između posla koji bi osoba trebala raditi i koji joj je povjeren. "Izdajnik roda svoga…", ovdje kao izraz ironije u susretu s apsurdnošću situacije, funkcionira već kao kolokacija s potencijalom izrastanja u frazu ili oblik općega mjesta u tekstu. Ona upire u ideju "(na)roda" kao srodstva, esencijalizirane kategorije koja izranja iz nekih imaginarnih savezništava, ironijom je razgolićujući, gdje dekonstrukcija, kritičko rastvaranje postaje jedinim činom istine ("istina živa").

Unatoč poželjnim odlikama obitelji kao što su "utočište" i "sigurnost", iz nje izvire i nasilje. U njoj se odgaja etnicitet, granica koja dijeli "dvije strane", pri čemu je i taj oblik odgoja, kao i svaka druga briga o odrastanju i stasavanju djeteta u neko društveno poželjno ponašanje i postojanje, zadatak nametnut ženama u okrilju kućanstva. Kada

žene prekoračuju etnicizirane granice, to je suočeno s većom razinom nasilja ("Nju su više maltretirali kao [etnicitet] nego njega?") jer je time okrznut resurs iz kojega se primarno crpi u reprodukciji etniciziranih odnosa; gubi se radnica "u jednoj grupi", koja daje svoj rad na raspolaganje "drugoj". U odlukama koje bi se sukobljavale s onim što grupa traži, dok su istodobno primorane stjecati povjerenje "druge strane" ("Ona sad veća [govornikov etnicitet] nego ja [smijeh]"), njihovi obrisi, a tako ni njihov osjećaj sigurnosti, nisu nikada dosegnuti (jer kako postojati u etniciziranom nasilju izvan ograda koje postavlja).

Rod u konstrukciji obiteljskih odnosa dolazi do izražaja i preusmjeravanjem muškaraca na front, gdje kućanstva koja su sada činili većinom stariji ljudi, žene i djeca, sa ženama zaduženim za opstanak tih kućanstava, počinje obavijati i ranjivost, osjećaj krhkosti usred ratnih zbivanja. Ta je ranjivost zapravo ranjivost roda. Dok su se stezali orodnjeni (engl. *gendered*) zahtjevi oko pojedinih tijela, tako se u tom stisku, ekscesu i karikaturalnosti tih stega, počela kreirati i kriza rodnosti koja upućuje na to da snagu i mogućnost zaštite sebe i bližnjih treba izmaknuti iz orodnjenoga obrasca dodijeljenoga muškarcima, kako bi se preživjelo. Marija tako pripovijeda o svome strahu, načinima na koje je procjenjivala vlastitu sigurnost ("on zna đe moji stoje") i nalazila načine da navigira tim okolnostima, izbjegavajući moguće povrede:

> Jelena: Čega ste se bojali 1990., 1991.?
>
> Marija: Čega sam se bojala? Sam sam se bojala da me ne bi uvatili… Dobro to kad me neko nako pritiska, bojala sam se na što more bit… šta ja znam.
>
> Jelena: Što ste mislili da može biti?
>
> Marija: Šta može bit? Pa mogu me silovat sa sviju strana. Pa onaj dimnjačar je prvi doša kad smo se mi izbježali kući iz [ime mjesta] jer je on zna đe moji stoje. Toliko je puta čistil tu dimnjake jer smo imali centralno grijanje. Nitko u okolici nije ima, sam smo mi imali.

Nasilje rata rasparalo je prostore i spone intimnosti i bliskosti, što se vidi i u distanci generiranoj među članovima obitelji:

> Jelena: Je li sin Vaš pričao o tome poslije, o ratištu?
>
> Ana: Ne, nerado. Ne voli pričati i neću da ga još više… možda se on nekih detalja sjeća i to sve. Ne ispitujem.
>
> Sara: Zanimljivo, nitko od muškaraca ne želi pričati.
>
> Jelena: Mislite da razgovaraju među sobom, muškarci?
>
> Sara: Mislim da i ne baš [...]
>
> Jelena: Zato što sebe žele zaštititi od toga, zašto Vas žele zaštititi od toga?

Ana: I jedno i drugo.

Ana prepoznaje da govor povrjeđuje njezina sina, da generira rane umjesto da ih zacjeljuje ("neću da ga još više"). Pristajanjem na šutnju pokušava ga pridržati i zaštiti od povreda. U tome ima topline i brige i muškaraca i žena; na Jelenino pitanje je li razlog zašto ne govore o ratnim iskustvima taj da zaštite bliske ljude od užasa rata, Ana odgovara da nepričanje o ratu služi tome da se svi oni međusobno zaštite, kao i da zaštite sami sebe ("i jedno i drugo"). Tu nanovo izvire etička teškoća pripovijedanja: u kojoj mjeri, bez obzira na polaganost i pažnju koje smo nastojale izgraditi i odluku naših sugovornica da se otvore, puknućem te šutnje, preobrazbe boli u govor, sam taj prodor ostavlja za sobom povrede na tijelima?

Materijalni gubitak kao gubitak egzistencijalne sigurnosti

Gubitak temeljnih resursa potrebnih za život – gubitak primanja, dostupnosti hrane ili higijenskih potrepština – okrznuo je uvelike način na koji su ljudi živjeli i poimali zbivanja devedesetih, tijekom kojih su barem jedanput morali napustiti svoj dom. Nasilje rata i stvaranja nacionalnih država u njemu, koje se predstavljalo kao način zaštite određene etnicizirane grupe, iskazalo se, u oskudici i potrazi za time kako opstati, kao upravo suprotno – prijetnja zaštiti i opstanku ljudskih života. Kata i Sara to zahvaćaju u prisjećanju na to koliko se malo toga moglo pribaviti za cijeli mjesec rada:

> Kata: Ja znam, računala sam, zezali su me da ja sve računam po kavi… [smijeh]
>
> Sara: Bila je, bila je strašna inflacija. Recimo, dobiješ plaću danas, a ako ne kupiš [...] taj čas kad si dobio to ne kupiš, do večeras, pola toga više nema. To se iz sata u sat mijenjalo. Koliko je strašna inflacija bila. Ja, recimo, znam porodiljni, kad sam rodila moju Jasnu. Moj Slavko je otišao po moju plaću u firmu, jer smo mi imali svoju blagajnu, i donio je pet i po kila novčanica papirnatih. U dvije vrećice je donio moju plaću. A moja plaća je bila u vrijednosti deset maraka.

Ana se također vraća na utjecaj ratne inflacije koja dovodi do apsurda i novac i rad:

> Ana: Raditi, radnu obavezu moraš imati. Ona velika… poskupljenja, nemaš ti šta ni da kupiš. Nemaš para. Ako taj dan nisi kupio nešto, sutradan pare više ne vrijede. [...] inflacija je ogromna bila. Da. Ja se sjećam da smo izašli s posla, da su nam davali u ruke, nije išlo preko banke. I odma ideš, izađeš van na portirnoj da izađeš neke stvari kupiti, što je najnužnije. [...] Jedna

moja šta sa mnom radila, nije ništa: 'Ajde, sutra ću!' Da bi ona za taj mjesec što je radila, kupila pecilni prašak i metlu, to nikad neću zaboraviti.[...]
Nina: Je li vas bilo strah gladi?
Ana: Pa da. Tamo se dobivalo, dobivale se vreće brašna…
Sara: Od Crvenoga križa.
Ana: Da. Tjestenina i tako. Onda smo išli u plantaže. Ono kad je… pa ideš i bereš jabuke, nikad reda. Ne moš… nema šanse da ja oberem danas jedan red jabuka kolika je to dužina. I kući smiješ samo tri–četiri ponijeti, to koje dolje padnu, ono, zadnja klasa.

Prisila rada ("raditi, radnu obavezu moraš imati") proizlazila je iz zakona koji nalaže da na nekim radnim mjestima u ratnim ili drugim "izvanrednim okolnostima" nema izbora, nego radnici trebaju nastaviti proizvoditi ili skrbiti (npr. u bolnicama, u trgovinama...). No ta prisila rada ima raznolike aspekte; ona je i ekonomska i društvena. U trenutku kada rad više ne donosi dovoljno novca da bi se preživjelo, sama ideja korisnosti i doprinosa društvu čini da on postaje dijelom svakodnevice koji je ponutren kao obaveza. Anino snalaženje odlaskom "na plantaže", kao dodatna vrsta posla, koje je trebalo barem ponešto olakšati, bez obzira na količinu rada ("oberem danas jedan red jabuka kolika je to dužina"), ne bi uspjelo zadovoljiti primarne potrebe kućanstva. Siromaštvo proizvedeno ratnim okolnostima omogućavalo je, kako Ana pokazuje, produbljenje eksploatacije i klasnih razlika ("kući smiješ samo tri–četiri ponijeti, to koje dolje padnu, ono, zadnja klasa").

Tijekom razgovora na terenu, materijalni gubitci uzrokovani potresom bili su prisutni svugdje oko nas. Razgovori su vođeni u kući s crvenom naljepnicom, koja označava objekt koji je pretrpio teška oštećenja tijekom potresa i koja mogu uzrokovati urušavanje građevine. Ta je oznaka ujedno i preporuka da se u takav objekt ne ulazi te da se u njemu ne boravi. Ona potvrđuje potpuni materijalni gubitak. Jedan od razgovora vođen je u trošnoj kući s vidljivim pukotinama na zidovima, a jedan u privremenom smještaju sugovornice kojoj je kuća srušena u potresu. O gubitcima nakon potresa kao da se i nema više što reći jer je urušavanje materijalnoga započelo puno ranije. Potresom generirani materijalni gubitci su svježi, neosporni i vidljivi. U tim okolnostima, sugovornici su posezali za sjećanjima na "male" gubitke koji figuriraju kao metafora akumuliranih (traumatskih) gubitaka:

Jelena: Kako je izgledao taj Vaš odlazak?
Kata: Išli smo u prikolci samoutovarnoj. Vozli tog komšiju bolesnog i njegovu ženu. Onda nam se krtio kako ko stiga, kolko je moglo ući. Bila je puna prikolica. Mali je vozijo. Ja ne bi ni bježala da mi nije bilo zbog sina.
Jelena: A šta ste mislili gdje idete?

> Kata: Idem, kao, sestri na selo (ime). Čizmice nove ostavljam [lagani smijeh], gledam u nji, pa šta će mi, reko, u [ime sela]. Kad si krenuo, kolona ide, ti ideš za kolonom, nema [ime sela], nema ništa, ideš, došao u [ime mjesta].

Strah od sjećanja i gubitka pamćenja

Gubitak se gradi u kontradikciji stjecanja nečega drugačijega u odnosu na ono što je iščezlo. Kako svakodnevni jezik pojednostavnjuje, odbacujući bremenitost značenjskih aspekata koji mogu ugroziti neki poredak odnosa, tako i preslagivanje značenja na razini pripovijedanja također služi tom očuvanju. Nikola se prisjeća smrti oca svoje snahe:

> A njen otac, od te moje snahe, njega su njegovi isto sredili u tom [naziv sela]. Neki se zaletio motorom i staroga ubio. A to snaha nikada nije htjela priznati, da su njegovi, nego da je to tako nesrećnim slučajem. Ona je to prihvatila kao nesrećni slučaj.

"Nesrećni slučaj" zamijenio je konstrukciju "neki se zaletio motorom i staroga ubio", gdje taj "neki" odgovara istoj etničkoj grupi kojoj su Nikolina snaha i njezin otac također pripisani. Izricanje da je otac stradao tako što ga je ubio netko tko s njim dijeli neke aspekte iskustva, značilo bi da nasilje izvire odasvud i da nema zaštite u tom iluzornom zajedništvu koje nacionalne države promiču, a onda da je i svatko sposoban za to nasilje. Time zgroženost i strah poprimaju dodatne razmjere; jer primoravaju na suočavanje s radikalizacijom nasilja koje može izbiti i iz "vlastite grupe" protiv "vlastitih članova". Isto tako, izricanje naravi toga gubitka dezintegrira identitet koji je već smješten u krhkome pregovaranju odrastanja u jednome kontekstu i braka u drugom. Nikolina snaha bori se da sačuva krhotine predodžbe o sebi i o svijetu, jer, u protivnom, preostaje pogled u ponor koji bi rezultirao prisvajanjem gubitka u cjelini i u obliku u kojem se dogodio. Sintagma "nesrećni slučaj" zaustavlja potragu za krivcima, za izvorima ili motivima nasilja, samo prihvaćajući da rat, ne toliko različito od potresa tridesetak godina kasnije, dolazi sam po sebi, iz prirode i slučajnosti.

Strah od sjećanja na traumatske gubitke dovodi do rada na njegovu potiskivanju (usp. npr. Connerton 2009). Zaborav se ne događa sam od sebe. Rad zaborava traži svjesni angažman prema presijecanju i prekrajanju priče da bi se sačuvao dojam sigurnosti, i ovdje, kao u tišini s kojom su se muškarci vratili iz rata, i za sebe i za neposrednu okolinu. Rad zaborava samo je jednom artikulacijom pregovaranja sadržaja i usmjerenosti sjećanja. Smisao se gradi ispuštanjem, parafraziranjem, preoblikovanjem narativa raznoraznim potrebama onih koji govore, ali i upisivanjem uvida, pogleda i

orijentira unutar njega. Zaranjajući u to kako je počeo rat, gdje bi ga smjestila, Sara nastoji povlačenjem nekih događaja u svijest sačuvati smisao, pokazujući *rad pamćenja* kao drugo lice istoga procesa:

> Jelena: Kako je počelo [rat]?
> Sara: Napad na stanicu policijsku, 26. 6.
> Jelena: U Glini?
> Sara: Da. Jel, ne znam. Tu je, naravno, tu je bilo miješano stanovništvo. I onda, policija je, kad su devedesete proglasili, ne znam, kad je devedesete, devedesete ili devedeset prve, tridesetog maja, ono, za samostalnost… Devedesete godine je to bilo, da. E. Onda, onda je tu već počelo, ono… tu se još zadržavala ona… zvijezda, onda je trebalo uzimati šahovnicu, pa je tu malo bilo…
> Jelena: A zašto? Mislite da to ima veze sa sjećanjem na Drugi svjetski rat?
> Sara: Pa vjerojatno da. [brzi uzdah] Na tu emociju, na tu kartu su igrali da, da podijele ljude.
> […]
> Sara: Sad, sad kad to čovjek sve gleda unazad, nikad to nije bilo sve kako treba [u Jugoslaviji]. Uvijek je tu bio netko zakinut. Samo je najveća greška, po mome, je što je to sve trpano pod tepih. Sve te nepravde. Onaj Hrvat koji je trpio nepravdu on nije smio reći za tu nepravdu, odveden je i zatvoren. Srbin isto koji je trpio to, isto je bio ili ubijen ili je išao na Goli otok. Mislim, takv… te stvari potrpali su to sve, ono, pod tepih, a u biti narodi su stradavali, imali su probleme.

Sara početak naracije o ratu nalazi u historiografskom podatku; konkretnom događaju na Baniji kojem je moguće odrediti datum i kontekst u kojem se odvio. "Napad na stanicu policijsku" kao početak rata postaje informacijom tek u naknadnom opisu i praćenju događaja u pravu, znanosti, politici, obrazovanju i medijima. Da će "napad na stanicu policijsku" biti početak rata u Glini, Sara može znati samo nakon što je rat već eskalirao. Režimi proizvodnje znanja, na različitim razinama epistemologije (od jezika do (posebno) društveno-humanističkih znanosti koje se na njemu grade), utvrđuju točke oko kojih će se rasplitati naracija da bi ona bila prihvaćena i da bi mogla biti dijelom kolektivnoga repozitorija znanja. Kako je odmicao razgovor, kazivačica počinje propitivati početak nasilja i rata ("Sad, sad kad to čovjek sve gleda unazad, nikad to nije bilo sve kako treba"), nalazeći da je devedesetih samo postao eksplicitan i buknuo svom snagom. Na ovom mjestu, moguće se ponovno zapitati: U kojoj mjeri zadržavanje u šutnji, podvijanju pritisku društveno podržanih i zahtijevanih naracija, samo odgađa (a ne

uklanja) moguće povrede koje bi prodor u govor stvorio i čini ih akutnijima (time što se počne iskazivati u nasilnijim oblicima)?

"Ulaganje" u gubitak

Marija nam na tabletu, dok sjedimo uz kavu, pokazuje fotografije kuće prije potresa:

Marija: Sad ću pokazat kuću… Eeeee, cure moje… Evo, ovo je kuća, prije rušenja. Znači, kuhinja, hodnik, za gore potkrovlje i WC je tu.

Jelena: A gdje je bila napukla? Što ste rekli, da temelji…?

Marija: Da, al druga strana. Sve, sve, sve. Sve je otišlo bilo. [tišina] Nemam, znači samo tu. Nije ovo. Ovo bilo… ovo bilo kućno cvijeće, ovo moj unuk. Ništa, ništa. Ovo je, ovo gore kako je bilo namješteno.

Jelena: Ali to nije tako stara kuća? To je nova kuća?

Marija: A ne znam ja kad je ona rađena otprilike. Ona nešto, ne znam… postepeno se radilo to.

Jelena: Ali to nije nakon rata napravljeno?

Marija: Ne, ne, ne. Prije, prije.

Jelena: A je li stradala kuća u ratu?

Marija: Samo u potkrovlju. Jedna rupa je od… da li od pucanja ili čega, žbuka.

Jelena: Je li tko bio uselio u kuću dok Vas nije bilo?

Marija: Bili su jedni uselili. Odakle su bili, ne znam [kratka stanka]. Samo da sad nađem, gdje je bilo popucalo jako, sve srušeno [duboki uzdah].

Pohranom fotografija i povratkom njihovu prelistavanju kuća ostaje sačuvana od poroznosti ljudskoga pamćenja koje bi je moglo nagristi. Na fotografiji je moguće vidjeti okućnicu s cvijećem, kuhinju, hodnik, potkrovlje i kupaonicu, detalje, nesavršenosti, uspomene i ornamente koji bi se mogli zametnuti u sjećanju koje ne može ponijeti toliko istančanosti. Fotografija je ulaganje u gubitak jer je oslonac i nada neke buduće obnove, mogućnosti izgradnje doma s kojim će se nastojati izgraditi fotografirani raspored prostorija i namještaja, ali i svega što je u njoj ostavljeno kao emocija ili neki proživljeni komad iskustva. Fotografija je oblik posrednika između otuđene stvarnosti i stvarnosti koja bi mogla biti. Ona je sama fragment nekoga trenutka u prošlosti, i to fragment koji je već intervencija u njega: osoba koja je fotografirala (možemo pretpostaviti da je Marija, ali to ne znamo) učinila je to iz određenoga kuta, s određene udaljenosti i koncentrirajući se na određene aspekte toga što čini tu kuću.

Marija: Moga svekra mama, pomajka, tri godine, njega našla. A moja pokojna majka, moja svekrva našla moga Igora, šest godina. Jer je njegova mat umrla kad je njega rodila, dva i po mjeseca bio star, umrla. (...) I ta ga baka othranila od pokojnog svekra kao mati. I to se poštivalo, to se poštivalo, na vrhuncu, na vrhuncu! Obadvjema, pokojnoj baki i pokojnoj mami, svekrvi i baki, i đedu Mili, to smo digli spomenik. Onda smo digli pokojnoj svekri spomenik i svekru tu. Al tu nisu umrli, umrli su tamo. Ja sam tamo sama digla, sama, niko nije pomoga. Ni sin, pet lipa, ne! Ja sam sama skupila u jednu teglicu, metla novca, toliko košta: 'Odvedi Živka, kamenoresca. Ti i Jagoda otiđite k njemu, izaberite spomenik, postavite. Kad ja dođem, ja ću platit.' Veli ona: 'Šta je tebi, ja kuće nemam, a spomenik da dižem!' 'Diži spomenik, kad ti ja kažem, biće i kuća!'

Glagol *naći* u značenju "preuzimanja brige o djetetu bez roditeljske skrbi" ukazuje na napor zakrpavanja rasparanih konteksta brige i (društvene) skrbi u banijskom kontekstu, zbog institucionalnoga nemara, raspadajućega zdravstvenoga sustava, rata ili drugih oblika nasilja nad svakodnevnicom, bez obzira na srodstvo, na koje etnicitet polaže težište. "Baka", "majka" izrastaju iz podrške djetetu da sponu bliskosti može ponovno uspostaviti, u čemu roditeljski odnos omogućava "pronalaženje". To "pronalaženje" je afektivno i proizlazi iz svijesti da je cijela zajednica odgovorna za djecu, bez obzira na to odakle dolaze i koje su njihove povijesti. Ti modeli brige podsjećaju na to da pozitivna afektivna povezanost ne zastaje na etničkim granicama. Odnos prema rađanju (djeci) i umiranju (starijima) ulaže u mogućnost odbacivanja etniciteta u korist ljudskosti kao temeljnoga kriterija dijeljenja s drugima. Spomenici koji su podignuti i sahrane koje su iznesene kao rituali podsjetnik su na to da, bez obzira na izbjeglištvo, potres i druge načine istrgnutosti iz sredina u kojima žive, te spone brižnosti i dužnosti jednih prema drugima perzistiraju. Uputa "diži spomenik, kad ti ja kažem, biće i kuća!" smješta kuću, dom u odnos prema gubitku (umrlima).

Sara: Tko god je normalno razmišljao i bio čovjek, imao je problema. I dan danas. I dan danas. [...] Ima normalnih ljudi, samo što se skrivaju i opet ih taj strah blokira. [...] Gledaju hoće li biti isključeni, odbačeni od zajednice.

Vjeru u ljudskost, kao mogućnost preoblikovanja situacije, koju su rat, potres i situacija neizvjesnosti donijele, ne pušta ni Sara u svojoj interpretaciji događanja. Za nju, "normalnost" prebiva u kršenju konsenzusa o ostajanju u poticanim etniciziranim relacijama. Pobuna i opiranje u okolnostima kako su postavljene signaliziraju budućnost koja bi mogla biti, ne kao utopija ili neki imaginarij za bijeg nego kao "normalnost", povratak

u neku drugu vrstu reda, koji bi funkcionirao po nekom drugom ključu, odbacujući etničke asocijacije među ljudima. Strah je jedino što stoji na putu konstrukciji te "normalnosti", tražeći suočavanje s usamljenošću i izolacijom. Usamljenost i izolacija u tome ostaju stanje ljudskosti koja teži opstati i preživjeti u nepogodnim i nepodržavajućim uvjetima.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Istraživanje (traumatskih) iskustava gubitka u Glini i okolici nastalo je u dijalogu sa sugovornicima i u dijalogu istraživačica tijekom kolaborativnoga primarnoga i sekundarnoga slušanja građe. Nastojale smo pokazati da je gubitak diskurzivno, emocionalno i društveno višeslojna i kompleksna pojava, čije se artikulacije ne mogu svesti na jednodimenzionalne i jednoznačne modele svjedočenja ili reprezentacije (usp. npr. Jambrešić Kirin 1995a; Jambrešić 1995b).

Funkcionalistička ideja da jezik služi potrebama govornika (usp. Jakobson 1960), da zahvaća suštinu toga što im je važno konceptualizirati i komunicirati, pokazuje se kao privid s obzirom na to da upravo napušta one govornike koji su izloženi nasilju i gubitku. Van der Kolk napominje da nas "trauma po naravi vodi do granica razumijevanja, izrezuje nas iz jezika temeljenog na zajedničkom iskustvu ili zamislivoj prošlosti" (Van der Kolk 2014:55). Kao što je i naše istraživanje pokazalo, kod osoba opterećenih brojnim gubitcima, govor i šutnja postaju komplementarni nositelji značenja, informirajući jedno drugo (usp. Fivush 2010:88). Stoga, ono što je implicirano, pretpostavljeno, podrazumijevano, prešućeno, utišano, ušutkano, odnosno iskazano nekim oblikom šutnje kao integralnim dijelom jezika, postaje obrisima značenjskih mogućnosti (vidi Marković 2004).

Društveni poredak koji jezik čuva počiva na ograničenom broju (pripovjednih) žanrova. Govornici se, tijekom socijalizacije, prilagođavaju tim žanrovskim zahtjevima, no oni često nisu dovoljno elastični da bi obuhvatili ili podržali izražavanje traumatskih ili emocionalno složenih iskustava. Nelagoda govornika i recipijenata, kao i šire zajednice, proizlazi iz napetosti između potrebe da se govori i straha da bi taj govor mogao narušiti poznate obrasce odnosa i komunikacije. Istraživanje pokazuje da se iskustva (traumatskih) gubitaka rijetko oblikuju u cjelovite i koherentne narative, a češće se pojavljuju kao fragmenti, krhotine i šutnje koje tek naznačuju *nešto što bi moglo biti.*

Koncentrirajući se na područje koje pati od "viška" povijesti te društvenih i prirodnih katastrofa, u zajedničkom preslušavanju i promišljanju prikupljene građe ispregovarale smo i konstruirale četverodijelnu tipologiju gubitka: (re)definiranje kolektiva i afektivnih mreža u lokalnim sredinama, materijalni gubitak kao gubitak egzistencijalne sigurnosti,

strah od sjećanja i gubitka pamćenja te "ulaganje" u gubitak. Kroz tu tipologiju moguće je pratiti kako su gubitci generirani ratom i potresom isprepleteni u svakodnevnom pripovijedanju, gdje se ne može uvijek točno utvrditi gdje jedan gubitak završava, a drugi počinje, unatoč kronologijama koje su svim sugovornicima poznate. Pritom, ratno iskustvo, koje dominira u narativima o gubitcima, služi kao interpretacijski obrazac za razumijevanje i tumačenje poslijeratnih i poslijepotresnih gubitaka. Naši sugovornici potresu ne pridaju status nekoga novoga, izdvojenoga gubitka, već se on, za njih, „logično" nadovezuje na ratne i poslijeratne gubitke. Posljedice potresa često su implicitno interpretirane kao posljedice rata (neadekvatne skrbi države, socijalne depriviranosti, rastakanja lokalnih zajednica, neadekvatne obnove i sl.).

Slušanje u kontekstu ovoga rada postaje čin priznavanja i otvaranja prostora za afektivno i društveno artikuliranje neugodnih emocija i nepravde, ostajući otvoreno za ono "neuredno", proturječno i fragmentarno, upravo onako kako gubitak djeluje i ostaje. To je jedan od načina kojim se pristupa "sporim gubitcima", onima koji izmiču spektakularnosti i mjerljivosti, ali oblikuju svakodnevicu pogođenih zajednica, kroz siromaštvo, migraciju, institucionalnu ravnodušnost i narušenu materijalnu i društvenu infrastrukturu. Riječ je o slušanju koje ne pokušava "popraviti" ono što čuje, nego priznaje kompleksnost i vrijednost samoga čina govora i šutnje.

Gubitak se u narativnim strukturama ne pojavljuje kao nešto što treba prevladati, nego kao nešto što strukturira svakodnevicu (vidi Das 2007; Eng i Kazanjian 2003b), oblikuje odnose i postaje produktivni resurs za imaginaciju budućnosti. Upravo zbog toga, pričanja naših sugovornika ne treba razumijevati kao zatvorene reprezentacije trauma, već kao otvorene, često fragmentarne pokušaje da se osmisli svakodnevica oblikovana gubitcima.

Ovakav pristup slušanju otvara mogućnost stvaranja drugačije društvene imaginacije, one koja uključuje ne samo pokušaje artikulacije teških iskustava, već i načine opstanka, brige i međusobnoga povezivanja unutar zajednice. Time se slušanje potvrđuje ne samo kao osviješteni metodološki alat, već i kao politička pozicija koja osporava hijerarhije znanja i prepoznaje vrijednost iskustava koja inače ostaju izvan fokusa.

U konačnici, ovaj rad pokazuje da je slušanje istodobno proces i praksa koja omogućava govoru da se dogodi, pamćenju da se preslaguje i traumi da traga za svojim izrazom. U tom smislu, slušanje postaje čin solidarnosti, ali i nužan preduvjet za bilo kakav oblik razumijevanja, pravde i uspostavljanja drugačijih društvenih odnosa.

LITERATURA

ARAMBAŠIĆ, Lidija. 2005. *Gubitak, tugovanje, podrška.* Zagreb: Naklada Slap.

BADURINA, Natka. 2023. *Strah od pamćenja.* Zagreb: Disput.

BAUSINGER, Hermann. 1988. "Construction of life". U *Life History as Cultural Construction / Performance. Proceedings of the IIIrd American-Hungarian Folklore Conference Held in Budapest, 16–22 August 1987.*, ur. Tamás Hofer i Péter Niedermüller. Budapest: The Ethnographic Institute of the Hungarian Academy of Science, 477–490.

BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja. 1984. "Pričanja o životu. (Iz problematike suvremenih usmenoknjiževnih vrsta)". U *Usmeno pjesništvo u obzorju književnosti.* Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 309–366.

BRUNER, Jerome. 2004. "Life as narrative". *Social Research* vol. 71/3:691–710. URL: https://www.jstor.org/stable/40970444

BUTLER, Judith. 2004. *Precarious Life. The Power of Mourning and Violence.* London – New York: Verso.

CARUTH, Cathy. 1996. *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History.* Baltimore – London: John Hopkins University.

CAVELL, Stanley. 2015 [1966]. "Knowing and Acknowledging". U *Must We Mean What We Say? A Book of Essays.* Cambridge: Cambridge University Press, 220–245.

CHASE, Malcolm i Christopher SHAW. 1989. "The dimensions of nostalgia". U *The Imagined Past: History and Nostalgia,* ur. Christopher Shaw i Malcolm Chase. Manchester: Manchester University Press, 1–17.

CONNERTON, Paul. 2009. *How Modernity Forgets?* Cambridge: University of Cambridge.

DAS, Veena. 2007. *Life and Words: Violence and the Descent into the Ordinary.* Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.

ENG, David L. i Shinhee HAN. 2003. "A Dialogue on Racial Melancholia". U *Loss: The Politics of Mourning,* ur. David L. Eng i David Kazanjian. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 343–371.

ENG, David L. i David KAZANJIAN. 2003a. "Introduction: Mourning Remains". U *Loss: The Politics of Mourning,* ur. David L. Eng i David Kazanjian. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 1–25.

ENG, David L. i David KAZANJIAN, ur. 2003b. *Loss: The Politics of Mourning.* Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.

FERBER, Ilit. 2019. *Language Pangs. On Pain and the Origin of Language.* Oxford: Oxford University Press.

FIVUSH, Robyn. 2010. "Speaking Silence. The Social Construction of Silence in Autobiographical and Cultural Narratives". *Memory,* vol. 18/2:88–98. DOI: https://doi.org/10.1080/09658210903029404

FREUD, Sigmund. 1957. “Mourning and Melancholia”. U *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, vol. 14 (1914 – 1916)*. London: Hogarth Press – The Institute od Psicho-analisis, 243–258.

GIBSON, Andrew G. 2025. “Listening and Being in Error: An Ontology of Dialogue in Freire”. *Ethics and Education,* vol. 20/1:107–123. DOI: https://doi.org/10.1080/17449642.2025.2469481

JAKOBSON, Roman. 1960. “Linguistics and Poetics”. U *Style in Language,* ur. Thomas A. Sebeok. Cambridge: Massachusetts Institute of Technology Press, 350–449.

JAMBREŠIĆ, Renata. 1994. *Usmena kazivanja o životu: problem pragmatike i semantike pripovjednog teksta.* Magistarski rad. IEF rkp 1481.

JAMBREŠIĆ KIRIN, Renata. 1995a. “Svjedočenje i povijesno pamćenje: o pripovjednom posredovanju osobnog iskustva”. *Narodna umjetnosti,* vol. 32/2:165–185. URI: https://hrcak.srce.hr/48867

JAMBREŠIĆ, Renata. 1995b. “Testimonial Discourse Between National Narrative and Ethnography as Socio-cultural Analysis”. *Collegium Antropologicum,* vol. 19/1:117–127.

JAWORSKI, Adam. 1993. *The Power of Silence. Social and Pragmatic Perspectives.* London: Sage.

LINDE, Charlotte. 1993. *Life Stories. The Creation of Coherence.* New York – Oxford: Oxford University Press.

LLOYD, Justine. 2009. “The listening cure”. *Continuum,* vol. 23/4:477–487. DOI: https://doi.org/10.1080/10304310903003288

LOWENTHAL, David. 1989. “Nostalgia tells it like it wasn’t”. U *The Imagined Past: History and Nostalgia,* ur. Christopher Shaw i Malcolm Chase. Manchester: Manchester University Press, 18–32.

MARKOVIĆ, Jelena. 2004. *Šutnje straha.* Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.

MARSILLI VARGAS, Xochitl. 2022. *Genres of Listening: An Ethnography of Psychoanalysis in Buenos Aires.* Durham – London: Duke University Press.

NELSON, Katherine. 2001. “Language and the self: From the ‘experiencing I’ to the ‘continuing me’”. U *The Self in Time: Developmental Perspectives,* ur. Chris Moore i Karen Lemmon. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 15–33.

ORING, Elliott. 1988. “Generating lives: The construction of an autobiography”. U *Life History as Cultural Construction / Performance. Proceedings of the IIIrd American-Hungarian Folklore Conference Held in Budapest, 16-22 August 1987.,* ur. Tamás Hofer i Péter Niedermüller. Budapest: The Ethnographic Institute of the Hungarian Academy of Science, 179–211.

PEACOCK, James L. i Dorothy C. HOLLAND. 1993. “The narrated self: Life stories in process”. *Ethos. Journal of the Society for Psychological Anthropology,* vol. 21/4:367–383. URL: https://www.jstor.org/stable/640577

ROSS, Bruce M. 1991. *Remembering the Personal Past. Descriptions of Autobiographical Memory.* New York – Oxford: Oxford University Press.

SHERIFF, Robin E. 2000. "Exposing Silence as Cultural Censorship. A Brazilian Case". *American Anthropologist,* vol. 102:114–132. DOI: https://doi.org/10.1525/aa.2000.102.1.114

STEWART , Susan. 2003 [1984]. *On Longing: Narratives of the Miniature, the Gigantic, the Souvenir, the Collection.* Durham: Duke University Press.

SUE, Christina A. 2015. "Hegemony and Silence. Confronting State-Sponsored Silences in the Field". *Journal of Contemporary Ethnography,* vol. 44/1:113–140. DOI: https://doi.org/10.1177/0891241614540211

THIELSCH, Angelika. 2019. "Listening out and dealing with otherness. A postcolonial approach to higher education teaching". *Arts and Humanities in Higher Education,* vol. 19/3:227–243. DOI: https://doi.org/10.1177/1474022219832459

THIESMEYER, Lynn. 2003. "Introduction. Silencing in Discourse". U *Discourse and Silencing Representation and the Language of Displacement.* Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1–33.

TITON, Jeff Todd. 1980. "The life story". *Journal of American Folklore,* vol. 93/369:276–292. DOI: https://doi.org/10.2307/540572

VAN DER KOLK, Bessel. 2014. *The Body Keeps Score: Mind, Brain, and Body in the Transformation of Trauma.* New York: Penguin Books.

VELČIĆ, Mirna. 1990. "Pravo na priču o vlastitom životu". *Republika,* vol. 7–8:95–113.

VELČIĆ, Mirna. 1991. *Otisak priče. Intertekstualno proučavanje autobiografije.* Zagreb: August Cesarec.

VIGOUROUX, Cécile B. 2007. "Trans-scription as a social activity. An ethnographic approach". *Ethnography,* vol. 8/1:61–97. DOI: https://doi.org/10.1177/1466138107076137

YAEGER, Patricia. 2002. "Consuming Trauma; or, The Pleasures of Merely Circulating". U *Extremities. Trauma, Testimony and the Community,* ur. Nancy K. Miller i Jason Tougaw. Chicago: University of Illinois Press, 25–51.

Narrations about Loss: Fragments from Everyday Life in Banija

Nina Čolović
Jelena Marković

This paper explores everyday narrative practices about (traumatic) loss in the Banija region, stemming from historical conflict and violence, a natural disaster (the 2020 earthquake), and long-term political, economic, and social deprivation. These narrations form a layered texture where the intimate, political, and historical intertwine. Through attentive, collaborative listening to collected material—with a focus on narrative microstructures—the paper seeks to create a space for that which is suppressed, silenced, or fractured in language and thus less audible in broader social discourse. It aims to shed light on collective and individual strategies for grappling with loss within complex affective and social landscapes of everyday life.

Keywords: *(traumatic) loss, everyday life, Banija, narratives about loss, ethnography, collaborative listening, war, earthquake*

Articles published in this journal are Open Access and can be distributed under the terms and conditions of the Creative Commons license Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)